

KÛFE EKOLÜ TEFSİR ANLAYIŞINDA RE'YİN NİCELİĞİ VE NİTELİĞİ
(ABDULLAH B. MES'ÛD'UN TEFSİRİ BAĞLAMINDA)
THE QUANTITY AND VALUE OF OPINION IN THE CONCEPT OF INTERPRETATION OF
AL-KUFA SCHOOL
(IN THE CONTEXT OF ABDULLAH IBN MASOUD INTERPRETATION)

Hasan AKCAN

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı

Tefsir Anabilim Dalı

akcanhasan63@mail.com

OCRID ID: 0009-0001-2561-2041

Öz

Kur'an'ın anlaşılmasında sahabe döneminden itibaren rivayet ve dirayet olmak üzere iki ana anlayış oluşmuştur. Sahabe arasında ilimde temâyüz eden şahsiyetler Kur'an eğitiminde ve tefsirinde benimsedikleri anlayış ekseninde bir eğitim modeli geliştirmişlerdir. Geliştirdikleri eğitim modeli talebeleri tarafından takip edilmiş ve zamanla bir ekol hüviyeti kazanmıştır. Kûfe'de yaklaşık 15 sene Kur'an eğitimiyle uğraşmış olan Abdullah b. Mes'ûd bunlardan birisidir.

Abdullah b. Mes'ûd henüz Allah Resulü hayattayken Kur'an'a olan vukûfiyeti ile öne çıkmış ve Hz. Peygamberin övgüsüne mazhar olmuştu. Daha sonraki dönemlerde sahabe tarafından da onun bu hususiyeti takdir edilmiş ve Hz. Ömer (r.a) kendisini "muallim" sıfatıyla Kûfe halkına Kur'an'ı öğretmesi için görevlendirmişti.

Kaynaklardan ulaşılabildiğimiz bilgilere göre İbn Mes'ûd uzun yıllar boyunca Kûfe'de sürdürdüğü eğitim faaliyetinde Kur'an tefsirinde ağırlıklı olarak rivayet yöntemini kullanmış olmakla beraber dirayet yöntemini de etkin olarak kullanmıştır. Yetiştirdiği talebeler onun eğitimde takip ettiği yöntemi benimsemiş ve zamanla bu bir anlayışa ve daha sonra bir ekole dönüşmüştür. Tefsir usulü kitaplarında Kûfe Ekolü her ne kadar "re'ye" dayalı gelişmiş bir dirayet ekolü olarak tanıtılmış olsa da bunun bir hakikat mi yoksa bir ön kabul mü olduğu deliller ışığında tespit ve teyit edilmeye çalışılacaktır. Bu sebeple çalışmada bu ekolün oluşum sürecinde İbn Mes'ûd'un rivayet ve dirayet anlayışlarından hangisini daha çok ve etkin olarak kullandığı İbn Mes'ûd'un tefsir örnekleri üzerinden görülecek ve Kûfe Ekolü'nde dirayet anlayışının nicelik ve niteliği ulaşılan veriler üzerinden gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: İbn Mes'ûd, Kûfe Ekolü, Tefsir, Rivayet, Dirayet.

Abstract

An understanding of the Quran has evolved into two main approaches since the time of the companions: narration (rivayet) and reasoning (dirayet). The distinguished personalities among the companions developed an educational model based on the understanding they embraced in Quranic education and interpretation. The educational model they developed was followed by their students and gradually gained the status of a school of thought. One of these individuals was Abdullah ibn Mas'ud, who spent approximately 15 years engaged in Quranic education in Kufa.

Abdullah ibn Mas'ud distinguished himself during the lifetime of the Prophet Muhammad with his profound understanding of the Quran, earning the praise of the Prophet. In later periods, the companions also appreciated this particular quality of his, and Hz. Umar (may Allah be pleased with him) appointed him as a 'teacher' to instruct the people of Kufa in the Quran.

According to the information available from sources, Ibn Mas'ud predominantly used the narration method in Quranic interpretation during his long years of educational activities in Kufa, while also effectively employing the reasoning method. The students he trained adopted the method he followed in education and over time, this became a distinct understanding and later evolved into a school of thought. Tafsir methodology books often present the Kufa School as an advanced reasoning (dirayet) school based on "re'ye" (personal opinion). However, whether this is a truth or a presumption will be attempted to be determined and confirmed in light of evidence. Hence, this study will examine which of Ibn Mas'ud's approaches, narration or reasoning, he predominantly and effectively employed in the formation process of this school. This will be observed through examples from Ibn Mas'ud's interpretation, and an attempt will be made to demonstrate the quantity and quality of the reasoning approach in the Kufa School based on the obtained data. For this reason, in the study, it will be observed which of Ibn Mas'ud's approaches, narration or reasoning, he used more frequently and effectively during the formation of this school, through examples from Ibn Mas'ud's tafsir. Additionally, an attempt will be made to demonstrate the quantity and quality of the reasoning approach in the Kufa School based on the data obtained.

Keywords: Ibn Masoud, Al-kofa school, Interpretation, Narration, Knowledge.

Giriş

Kur'an'ı tebliğ ve tebyîn görevini en güzel şekilde yerine getiren Hz. Peygamber'den Kur'an'ın tefsirine dair nakledilen kavflî ifadeler pratik uygulamalardan daha azdır. Dolayısıyla sahabe döneminden itibaren Müslümanlar Kur'an'dan merak ettikleri ayetlerin tefsirini kendi dönemlerindeki âlimlerden öğrenme hususunda büyük bir gayret içine girmişlerdir. Tefsir eksenli öğrenme-öğretme faaliyetleri kendiliğinden bazı illerde temerküz etmiş, sahabeden bazısı devletin görevlendirmesi veya tabii bir şekilde kendilerini bir ilim halkasının merkezinde bulmuşlardır. Mekke'de Abdullah b. Abbas, Medine'de Übey b. Ka'ab ve Kûfe'de Abdullah b. Mes'ûd'u bu bağlamda zikretmek mümkündür. Mezkûr üç sahabiden İbn Abbas'ın diğerlerinin vefatından sonra da uzun bir süre eğitim öğretim faaliyetlerine devam etmesi, Übey b. Ka'b'ın sahabenin çokça meskûn olduğu Medine'de ikamet etmesi, İbn Mes'ûd'un ise İslam'ın bu iki kadim şehirden uzakta ve yeni kurulmuş bir şehirde yaşaması nitelik ve nicelik olarak onların tefsirini etkilemiştir. Nitekim klasik ve çağdaş tefsir tarihi eserlerinde Kûfe Ekolü belki konumunun da etkisiyle re'y ekolü olarak nitelendirile gelmiştir. Çalışmamızın konusu da bu nitelemenin alt yapısını İbn Mes'ûd tefsiri bağlamında incelemektir.

Kûfe Ekolü'nün tefsir anlayışını ve bu anlayışta re'yin nicelik ve nitelik bakımından etkilerini tam olarak tespit edebilmek için Kûfe Ekolü'nün oluşum sürecini incelemek ve analiz etmek gerekir. Bu sebeple Kûfe Ekolü'nün oluşum sürecinden ve bu süreci başlatan amillerden bahsedeceğiz.

Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından hicrî 17 senesinde gerçekleşen Irak'ın fethi Kûfe Ekolü'nün oluşum sürecini başlatan amillerin başında gelir. Zira bu fetihden önce Kûfe diye bir şehir bulunmamaktaydı. Irak'ın fethiyle beraber askeri operasyonların sevk ve idaresine elverişli yeni bir yerleşim yerine ihtiyaç duyulmuştu. Hz. Ömer'in (r.a) emriyle ilk başta askeri bir üs olarak kurulan¹ bu yeni yerleşim yeri daha sonra hızlı bir şekilde kentleşerek şehir halini almıştır. Bu gelişme devlete ait bazı kurumların ve ona bağlı birimlerin ihdasını ve buralara atama yapılmasını gerekli kılmıştır. Bu kurumların başında devlet başkanı adına idareyi sağlayacak emirlik (valilik), ekonomik ve iktisat işlerinin yürütüldüğü beytül-mâl (mal müdürlüğü), hukuk ve adalet işlerinin görüldüğü mahkeme ve halkın eğitim ve öğretim işlerini sağlayacak medrese gelmekteydi.² Bunun üzerine Hz. Ömer (r.a), Ammâr b. Yasir'i emir (vali),

¹ Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Kesîr b. Galib et-Taberî, *Tarihu't-Taberî* (Beyrut/ Dâru't-Turâs, ts.), 4/ 43; Ahmet b. Yahya b. Cabir b. Davut el-Belâzûrî, *Futûhu'l-buldân* (Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, ts.), 273; Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemadânî İbnu'l-Fakîh, *el-Buldân*, thk. Yusuf el-Hâdî (Beyrut: Alemü'l-Kutüb, ts.), 202.

² Bahsettiğimiz bu kurumları günümüz şartlarında teşekkül ettiği şekliyle düşünmemek gerekir. Çünkü Araplar aşiret merkezli göçebe bir hayat süren ve şehir hayatının gerektirdiği kurumsallaşmaya yabancı bir millettir. Fetihlerle beraber devlet deneyimi olan başka milletleri tanıma fırsatı bulmuş, bu milletlerin deneyim ve uygulamalarından

Kûfe Ekolü Tefsir Anlayışında Re'yin Niceliği ve Niteliği
(Abdullah b. Mes'ûd'un Tefsiri Bağlamında)

Abdullah b. Mes'ûd'u kadı, öğretmen ve beytü'l-mâl müdürü sıfatıyla atamıştır.³ Bütün bu gelişmeler Kûfe Ekolü'nün oluşum sürecinin alt yapısını hazırlamıştır.

Kûfe Ekolü'nün oluşum sürecini başlatan en önemli gelişme ise şüphesiz Abdullah b. Mes'ûd'un muallim olarak atanmasıydı. Zira İbn Mes'ûd'un Kûfe'de başlattığı eğitim faaliyeti Kûfe Ekolü'nün temelini oluşturmaktadır.

Bu atamanın kesin tarihi bilinmese de bazı kaynaklarda Nihâvend şehrinin fethedildiği hicrî 19 senesinde gerçekleştiği söylenmektedir.⁴ Bazı kaynaklar ise Hz. Ömer'in (r.a) Sa'd b. Ebi Vakkas'ı görevden aldığı ve onun yerine Ammar b. Yasir'i vali olarak tayin ettiği hicrî 21 senesinde gerçekleştiğini kaydeder. Çünkü Hz. Ömer (r.a) Kûfe'lilere gönderdiği mektubunda Ammar b. Yasir'i vali, Abdullah b. Mes'ûd'u vali yardımcısı, hazine sorumlusu, kadı ve muallim olarak tayin ettiğini söylemiştir.⁵ İlk rivayete göre Kûfe şehrinin kurulmasından bir iki yıl gibi kısa bir süre sonra, ikinci rivayete göre ise beş yıl sonra Kûfe Ekolü'nün temelleri atılmış demek mümkündür. Zira İbn Mes'ûd Kûfe'ye gelir gelmez bir yandan beytü'l-mâl müdürü görevini icra etmeye koyulmuş; bir yandan kadâ işiyle meşgul olurken diğer yandan da buradaki halka Kur'an okuyup/okutup, hadis rivayet ederek, fıkıh ve tefsir öğretmeye başlamıştı.⁶

Abdullah b. Mes'ûd yürüttüğü üç vazifeyi de hakkıyla yerine getirmiştir. Ancak bu süreçte "muallim" kimliğinin daha çok ön plana çıktığı görülmektedir. Fıkıh ve tefsir alanında takip ettiği özgürce fikir yürütme ameliyesiyle tamamen naslara bağlı kalarak oluşabilecek zihni donukluğun önünü açmış, etkin olarak kullandığı "re'y" (içtihat) yöntemiyle fıkıh ve tefsir ilmini disipline edecek öncü adımları atmıştır.⁷ Onun takip ettiği bu yöntem Irak halkını derinden etkilemiş, orada neş-ü nema eden ilmî çalışmaların öncüleri üzerinde tesiri büyük bir iz

istifade ederek hâkimiyetleri altına aldıkları bölgelerde zamana içerisinde kurumsallaşmaya gitmişlerdir. Ancak bu kurumsallaşma dahi Kûfe örneğinde görüleceği üzere ilk başlarda tam oturmuş değildir. Zira bahsettiğimiz kurumlardan birine atanan bir kişi aynı zamanda diğer kurumların da işlerini yürütmekteydi. Örneğin Abdullah b. Mes'ud hem kadılık hem vezirlik hem de muallimlik işlerini aynı anda yürütmekteydi.

³ Cemaluddîn Ebu'l-Farac abdirrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *el-Muntazam fi tarihi'l-umem ve'l-mulûk*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata - Mustafa Abdulkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 4/308; Yakup b. Süfyan b. Cevân el-Fârisî el-Fesevî, *el-Ma'rifetu ve't-tarih*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Beyrut: Müessesetürrisâle, ts.), 2/542.

⁴ Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbni Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şîrî (Beyrut/ Dâru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 7/ 112.

⁵ Ebû Amr Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber b. Asım en-Nemîrî el-Kurtubî, *el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-ashab*, thk. Ali Muhammed el-Baccâvî (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1992), 2:608.

⁶ Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.), 1/64.

⁷ Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Mecdî Beslûm (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 1/251.

bırakmıştır. Öyle ki Iraklılar, İbn Mes'ûd'un "re'y" yöntemine nispetle "ehlu'r-re'y" olarak anılmışlardır.⁸

Kûfe'de birçok sahabe bulunmasına rağmen İbn Mes'ûd'un özelde Kûfe genelde Iraklılar üzerinde bu denli etkiye sahip olmasının arkasında Hz. Ömer'in (r.a) onu resmi bir muallim olarak tayin etmesini en önemli etken olarak görmek mümkündür.⁹ Hatta Hz. Ömer (r.a) Kûfelilere yazdığı mektupta, zikrettiği "Abdullah b. Mes'ûd'u size göndermekle sizi kendi nefsimce tercih ettim."¹⁰ sözüyle İbn Mes'ûd'un kadrini beyan etmekle kalmamış, Iraklıları ona yönelmeye ve ondan ilim öğrenmeye teşvik etmiştir. Bu teşvik hemen karşılık bulmuş ve İbn Mes'ûd'un etrafında ilim halkaları kurulmuştur. Bu ilim halkaları ileride "Medresetü'r-r'ey" ismini alacak olan ve temelleri "re'y" üzerine atılan ilmî hareketin ilk nüvelerini oluşturacaktır.¹¹

1. Abdullah b. Mes'ûd'un Tefsir Yöntemi ve Tefsirinde Re'yin Niceliği ve Niteliği

Çalışmamızda Kûfe Ekolünün tefsir anlayışında re'yin niceliği ve niteliği Abdullah b. Mes'ûd'un tefsiri bağlamında inceleneceği için İbn Mes'ûd'un tefsir yöntemi üzerinde durmak uygun olacaktır. Elbette burada İbn Mes'ûd'un tefsiri her yönüyle değil, ana hatlarıyla incelenecektir. Ayrıca İbn Mes'ûd'un Kur'an eğitime verdiği önem konusu da ele alınacaktır. Çünkü İbn Mes'ûd Kur'an eğitiminde sahih telaffuza ve doğru tefsire; Kur'an ile amel etme ve Kur'an'ın ahlakıyla ahlaklanma hususları üzerinde çokça durmuştur. Bu durum onun tefsir yönteminin ana hatlarını oluşturmada belirleyici olmuştur.

1.1. Abdullah b. Mes'ûd'un Tefsir Yöntemi

Abdullah b. Mes'ûd her konuda Allah Resulü'nü (s.a.s) örnek alır ve onu takip ederdi. Bu takip öyle bir dereceye varırdı ki arkadaşları Abdullah'ın bütün tutum ve davranışlarını Hz. Peygamberin tutum ve davranışlarına benzetirdi.¹² Özellikle kıraat noktasında İbn Mes'ûd Allah Resulü'nün kıraatini takip ettiğini ve takip etmekten de ödün vermeyeceğini dile getirmişti. Kaynaklarda yer aldığına göre Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Osman'ın (r.a) Mushafı tek bir Mushafa indirgenmesi ve Zeyd b. Sabit'in kıraatinin esas alınması yönündeki aldığı karara tepki

⁸ Ebu Muhammed Abdulhak b. Galip b. Abdurrahman b. Temâm el-Endülüsî İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-veciz fi tefsiri'l-Kur'ani'l-aziz*, thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1442), 1/ 18.

⁹ Zehebî, *et-Tefsîru ve'l-Müfessirûn*, 1/ 88.

¹⁰ Ebu Amr Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybânî el-Ufurî el-Basrî Halife b. Hayyât, *Tabakât Halife b. Hayyât*, thk. Suheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1993), 47.

¹¹ Abdülcevvad Halef Muhammed Abdülcevvâd, *Medhal ilâ et-tefsir ve ulumi'l-Kur'an* (Kahire: Dâru'l-Beyan el-Arabî, ts.), 89; Ebü'l-Hasen Mukatil b. Süleyman b. Beşir el-Ezdî el-Belhî, *Tefsir Mukatil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte (Beyrut: Dâr İhyau't-Turas, 1423), 5/ 17; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/ 261-262.

¹² Ebü'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Karem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvahid eş-Şeybânî İzzuddin İbnü'l-esîr, *Uddü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahabe*, thk. Ali Muhammed Muavviz- Adil Ahmed Abdülmevcud (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 3/284.

olarak verdiği cevapta, “Ben yetmiş küsur sureyi Allah Resulünün ağzından (bana öğrettiği kıraat üzere) öğrendim. Sevdiğimin (Allah Resulü'nün) kıraati üzere okumam, Zeyd b. Sabit'in kıraati üzere okumamdan benim için daha sevimlidir.” diyerek itiraz etmişti.¹³

İbn Mes'ûd bu itirazıyla bir yönden alınan kararı protesto ederken diğer yandan kıraatini temellendirmiş ve okuyuşunda Allah Resulünü örnek aldığını söylemiş olmaktadır.

Allah Resulü'nün, “Kim Kur'an'ı ter-ü taze indirildiği gibi okumak isterse İbni Ümmi Abd'in [İbn Mes'ûd'un] kıraati üzere okusun.” şeklinde takdîrîkâr ifadesi İbn Mes'ûd'un kıraatinin me'haz ve merciini göstermesi bakımından son derece önemlidir.¹⁴

İbn Mes'ûd'un Kur'an'ı okuturken ve tefsir yaparken de Hz. Peygamber'i örnek aldığı nakledilmektedir. Kendisinden bir şeyler öğrenmek isteyenleri usandırırçasına her gün ders vermiyor bilakis onların öğrenmeye uygun oldukları vakit aralıklarını gözetiyordu. Neden böyle bir yola başvurduğu kendisine sorulduğunda Allah Resulü'nün de bu şekilde bir uygulama ile kendilerini yetiştirdiğini; onların öğrenmeye uygun oldukları vakitleri gözettiğini dile getirmişti.¹⁵ Buradan da anlaşılacağı üzere İbn Mes'ûd titizlikle Hz. Peygamberin izinden gitmeye çalışıyordu.

Hz. Peygamber, ashabına Kur'an'ı öğretirken on ayeti okur; tefsir eder ve ahkâmını açıklardı. Sahabe öğrendikleri bu on ayeti iyice kavrayıp hayatlarına tatbik ettikten sonra farklı on ayet daha öğrenirlerdi.¹⁶ Bu metodun Kur'an'ın bütün ayetleri ve sahabenin tümü üzerinde uygulandığını söylememiz güçtür. Ancak Allah Resulü'nden böyle bir metodla eğitim aldıklarını dile getiren birden fazla Sahabe söz konusu olduğundan bu yöntemin sıklıkla ve yaygın olarak kullanıldığını söylememiz mümkündür. Bu yöntemden bahseden sahabe arasında Hz. Osman (r.a), Übey b. ka'b ve İbn Mes'ûd'u zikredebiliriz.¹⁷ Bu metotla kuru ezberden kaçınılmış, öğrenilen bilgi pratik edilerek hayata yansıtılmaya çalışılıyordu. Yoksa o dönemde Arapların zihinleri çok duru ve ezber kabiliyetleri çok güçlüydü. İşte Abdullah b. Mes'ûd da talebelerine eğitim verirken bu uygulamayı devam ettirmişti.¹⁸ Ancak İbn Mes'ûd o günün şartlarına ve muhatap kitlenin durumuna göre zaman zaman farklı yollar

¹³ Sa'd Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Men' el-Hâşimî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed b. Sâmil es-Silmî (Taif: Mektebetü's-Siddîk, 1993), 2/262.

¹⁴ Bkz. Ebu Muhammed Mekkî b. Ebî Talip Hammûş b. Muhammed b. Muhtar el-Kaysî, *el-İbâne an meanî'l-kiraât*, thk. Abdülfettah İsmail Şilbî (Mısır: Dârü Nahda, ts.), 96-98.

¹⁵ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Ebû Hâcir Muhammed Saîd Besyûnî (Beyrut: y.y., 1405/1985), 6/66-67 (No. 3587).

¹⁶ Osman b. Said b. Osman b. Ömer Ebû Amr ed-Dânî, *el-Beyân fi addi âyi'l-Kur'an*, thk. Gânim Kaddûrî'l-Hamed (Kuveyt: Merkez el-Mahtûtât ve't-Turâs, 1994), 33; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrahim Atfîş (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964), 1/39-40.

¹⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 1964, 1/39.

¹⁸ Ebu Bekr Cafer b. Muhammed b. el-Hasen b. el-Müstefâd el-Firyâbî, *Fadâilu'l-Kur'an*, thk. Yusuf Osman (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd Riyad, 1989), 1/ 241.

da izlemiştir. Kaynakların aktardığına göre İbn Mes'ûd'un tefsir yaparken takip ettiği yollardan bazıları şu şekildedir:

1.1.1. Belirli Bir Sureyi Esas Alarak Tefsir Etmek

Mesrûk b. el-Ecdâ'nın rivayet ettiğine göre Abdullah b. Mes'ûd, talebelerine önce Kur'an'dan bir sure okur ve ardından gün boyu bu sureyi tefsir ederdi.¹⁹ Ancak yaptığımız araştırmalar ve kaynak taramaları neticesinde ulaştığımız veriler bu uygulamanın her sure için geçerli olmadığını ve İbn Mes'ûd'un sıklıkla bu yöntemi takip etmediğini göstermektedir. Hatta rivayet ağırlıklı olan Taberî, İbn Kesîr ve Suyutî'nin tefsirlerinde İbn Mes'ûd'a isnat edilen rivayetleri incelediğimizde hiçbir surenin baştan sona ayet ayet tefsir edildiğini tespit edebilmiş değiliz. Şu durumda Mesrûk'tan gelen rivayeti farklı değerlendirmek gerekir. Mesela denilebilir ki İbn Mes'ûd gün boyu sadece bir sure içerisinde açıklanmaya ihtiyaç duyan ilgili bölümleri tefsir ederdi. Talebelerin yapılan açıklamaları iyice ezberlemeleri, üzerinde tefekkür ve tedebbür edebilmeleri için o gün sadece bir sure ile iktifa ederdi ki bu tıpkı Allah Resulü'nden (s.a.s) on ayeti iyice öğrenip onunla amel etmedikçe başka ayetleri öğrenmeye geçmeyen sahabenin takip ettiği metottur.

1.1.2. Öğrencilerin Kur'an'dan Seçip Okudukları Bölümleri Tefsir Etmek

Abdurrahman b. Ebî Leyla'dan gelen rivayette, Abdullah'ın arkadaşları yanında toplandıkları zaman Mushaf'ı açıp (merak ettikleri ayet bölümlerini) okumaya başlardı ve Abdullah onlara (okudukları ayetleri) tefsir ederdi, denilmiştir.²⁰ Bu rivayetten İbn Mes'ûd'un talebelerinin belirli konularla ilgili ayetleri bir bütünlük içerisinde mi sordukları – ki durum böyleyse konulu bir tefsir yapılmış olur- yoksa anlamını merak ettikleri birbirinden bağımsız ayetleri mi sordukları tam olarak anlaşılamamaktadır. İbn Mes'ûd'un tefsirine yer veren kaynakları incelediğimizde konulu tefsir yapıldığını gösteren örneklere ulaşamadığımızdan ikinci ihtimalin söz konusu olabileceği üzerinde durmaktayız.

1.1.3. Talebeleri Soru Sormaya Sevk Ederek Tefsir Etmek

İbn Mes'ûd, bazen ayetler okur ve okuduğu ayetlerde geçen bazı kavramları yanındakilere sorar ve sonra cevabını kendisi verirdi. Bir gün bir mecliste otururken İbn Mes'ûd, Nahl 16/120 : *إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِلَّهِ خَنِيفًا* : *“Muhakkak ki İbrahim başlı başına bir ümmetti. Allah'a yönelen ve itaat eden biriydi. Allah'a ortak koşanlardan değildi.”* ayetini *إِنَّ*

¹⁹ Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Kesîr b. Galib el-Âmilî Ebu Cafer et-Taberî, *Camiü'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Müessesetürrisâle, 2000), 1/ 81.

²⁰ Ebu Ubeyd el-Kâsim b. Abdillâh el-Herevî, *Fadâilu'l-Kur'an lil-Kâsim b. Selâm*, thk. Mervan el-Atiyye-Muhsin Harâbe-Vefa Takiyyuddîn (Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1995), 1/ 105. Ayrıca Bkz. Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî İbni Kesîr, *Fadâilu'l-Kur'an* (Kahire: Mektebetü İbni Teymiye, 1416), 1/ 211.

مُعَاذًا كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِلَّهِ حَنِيفًا وَلَمْ يَكُ مِنَ الْمُشْرِكِينَ şeklinde okumuştur. Bunun üzerine meclistekilerden biri, “Ayeti unuttun herhalde.” diyerek uyardı. Ancak İbn Mes'ûd, “Ayeti unuttuğum falan yok, biz Muaz b. Cebel'i Hz. İbrahim'e (a.s) benzetirdik.” dedi ve sordu: “الْأُمَّةُ ve الْقَانِتُ ne anlama geliyor biliyor musunuz?” oradakiler hayır cevabını verince İbn Mes'ûd, “الْأُمَّةُ İnsanlara iyiliği öğreten الْقَانِتُ ise Allah ve Resulü'ne itaat eden kimsedir.” dedi.²¹

İbn Mes'ûd verdiğimiz bu örnekte إِنَّ مُعَاذًا كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِلَّهِ derken bu ifadeyi yanlışlıkla söylemiş veya bir ayet olarak Allah'a isnat etmiş değildir. Çünkü ayeti unutmuş olabileceği ve bu yüzden böyle yanlış okuduğu yönünde kendisini uyaranlara ayeti unutmadığını söyleyerek Muaz b. Cebel'i Hz. İbrahim'e benzettiğini dile getirmiştir. Bu da İbn Mes'ûd'un bunu bilinçli olarak yaptığını göstermektedir. Belagat ilmiyle uğraşanlar bilir ki ehl-i belagat nazm ve nesr yazılarına “İktibas” yapmak suretiyle ayet ve hadislerden bazı bölümleri sözlerinin içine mezc ederler.²²

İbn Mes'ûd iktibas yaparak oradakilerin dikkatini çekmek ve onları soru sormaya sevk etmek istemiştir. İbn Mes'ûd bunu bir tefsir yöntemi olarak sıklıkla kullanmamış olsa da kaynaklarda ulaşabildiğimiz kadarıyla bu tarz bir yöntemi ilk defa İbn Mes'ûd'un kullanmış olması bakımından önemlidir. Çünkü İbn Mes'ûd Kur'an'ın öğrenilmesi ve anlaşılması için asıl manayı muhafaza etmek kaydıyla zaman zaman Kur'an ifadelerini nazâirleri ile ifade etmiştir. Buna örnek olarak ders verdiği bir talebesinin طعام الایتم “Günahkârların yiyeceğidir.”²³ terkinde geçen الایتم kelimesini Arap olamayışından kaynaklı olarak ısrarla طعام الیتیم şeklinde telaffuz edince İbn Mes'ûd bu kelimenin nazîri olan ve asıl manayı karşılayan الفاجر kelimesini telaffuz etmesini telkin etmiştir.²⁴ Bu örneklerden hareketle diyebiliriz ki İbn Mes'ûd eğitim ve öğretimde esnek, kolaylaştırıcı ve talebenin zihnini canlı tutan bir yol izlemiştir.

Ancak hemen şunu belirtmemiz gerekir ki İbn Mes'ûd, Arapçaya dili yatkın olmayan talebelerine böylesi bir yöntem ile Kur'an'ı öğretmeye çalışmış olmasından İbn Mes'ûd'un mana ile kıraati caiz gördüğü anlamı çıkarılmamalıdır. Onun zaman zaman böyle bir yola başvurması sahîh manayı talebenin zihnine yerleştirmek suretiyle sahîh telaffuzu kolaylaştırmaya matuf olsa gerektir.²⁵ Çünkü İbn Mes'ûd Kur'an lafzından

²¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/ 266.

²² Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 33.

²³ ed-Duhân 44/44.

²⁴ Abdurrahman b. Ebî Bekr Celaleddin es-Suyutî, *ed-Durrü'l-Mensûr* (Beyrut: Dârü'l-Fikir, ts.), 7/418.

²⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferah el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrahim Atfîş (Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1964), 16/ 149.

olmayan her şeyin Kur'an'dan tecrit edilmesini talebelerine kesin bir ifade ile emretmiştir.²⁶

İbn Mes'ûd'un eğitim ve öğretimi hakkında bizlere fikir sunan ve birçok tartışmayı da beraberinde getiren rivayetlerin iyi anlaşılması gerekir. Zira İbn Mes'ûd'u farklı ve esnek bir eğitim yöntemi takip etmeye sevk eden amillerin tespitini doğru yapmadan yapılacak değerlendirmeler yanlış bir sonuca götürecektir. Kanaatimizce İbn Mes'ûd'u böylesi bir eğitim modeline yönlendiren sebep o gün için Kûfe'nin Arap ve Arap olmayan birçok millettten göç almış kozmopolit bir yapıya sahip olmasıydı. Bu yapının önemli bir bölümünü teşkil eden ve eğitilmesi gereken çok sayıda insan vardı ve bu insanların Arap diline yatkınlığı bulunmamaktaydı. Bu sebeple buraya gerek kalıcı gerek geçici olarak yerleşen insanların hızlı bir biçimde eğitilmesi ve İslam toplumuna entegrasyonunun sağlanması gerekiyordu. Bu da İbn Mes'ûd'un takip ettiği farklı ve esnek bir eğitim modeliyle başarılı bir şekilde gerçekleşmiştir.

1.1.4. Lugata Dayanarak Tefsir Etmek

Abdullah b. Mes'ûd talebesi Amr b. Şurahbil'e; Siz Arap bir toplumsunuz *فلا اقسام بالحنس الجوار الكنس* "Yemin ederim o sinenlere, akıp akıp yuvalarına girenlere."²⁷ ne demektir, diye sordu. Amr, *هي بقر الوحش* "Onlar yabani ineklerdir" deyince İbn Mes'ûd; *وأنا أرى ذلك* "Ben de öyle olduğunu düşünüyorum." dedi.²⁸ Bu örnekte görüldüğü üzere İbn Mes'ûd talebesi Amr b. Şurahbil'in Arap bir toplumdaki olduğunu vurgulayıp kendisine *الحنس* kelimesinin Arapların lügatında ne manaya geldiğini sormuş ve "yabani inekler" olduğu yönünde cevap alınca o da aynı düşüncede olduğunu ifade etmiştir. Böylelikle bu ayeti lugata dayanarak tefsir yapmıştır.

1.1.5. Kur'an'da Geçen Bazı Kavramları Deney yoluyla Tefsir Etmek

Duhan suresinde geçen ve cehennemliklerin uğrayacağı azabı tasvir eden ayet grubunda *كامله يغلي في البطون* "Erimiş maden gibi karınlarda kaynar."²⁹ mealinde bir bölüm yer almaktadır. Bu bölümde geçen *كامله* ifadesini İbn Mes'ûd daha önce kimsenin başvurmadığı çok farklı bir yöntem ile talebelerine açıklamaya çalışmıştır. Rivayete göre bir gün İbn Mes'ûd'a altın ve gümüş karışımından yapılmış bir su kabı hediye edildi.

²⁶ Firyâbî, *Fadâilu'l-Kur'an*, 151.

²⁷ et-Tekvîr 81/15.

²⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, 19/237; Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi'el-Himyerî el-Yemânî es-San'ânî, *Tefsiru Abdurrazzak es-San'ânî*, thk. Mahmud Muhammed Abdüh (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419), 3/398; Taberî, *Camiü'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'an*, 24/155; Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr b. Ahmed et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî, *Tefsiru'l-Kur'an*, thk. Yasir b. İbrahim-Ğuneym b. Abbas (Riyad: Dârü'l-Vatan, 1997), 6/169.

²⁹ ed-Duhân 44/45.

Kabı alan İbn Mes'ûd yanında bulunanlara yerde bir çukur kazmalarını ve ateş yakmalarını emretti. Ardından kendisine hediye edilen altın ve gümüş karışımından yapılmış olan su kabını ateşe attı, eriyip köpüklenince hizmetlisine Kûfe halkından bir grup insanı çağırmasını söyledi. Çağrılan insanlar etrafına toplandığında bunu görüyor musunuz, diye sordu. Oradakilerden evet cevabını alan İbn Mes'ûd, biz dünyada "Mühl'e" altın ve gümüşün eriyip köpüklendiğinde ki şeklinden daha çok benzeyen bir şey görmedik, dedi.³⁰

1.1.6. Kur'an'da Geçen Bazı Kalıp İfadeler İçin Genel Çerçeve Çizmek

Abdullah b. Mes'ûd, Kur'an'ın bazı kalıp ifadeleri için genel çerçeve çizmiştir.

Örnek-1)

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا "Ey iman edenler!" kalıp ifadesi için "Bu ifadeyi duyduğunda dikkatini iyi topla! Çünkü bu ifadeden sonra gelen ayetler ya iyi bir şeyi emretmekte ya da kötü bir işi yasaklamaktadır." diyerek Kur'an'ın bu ifadesi için genel bir çerçeve çizmiştir.³¹

Örnek-2)

İbn Mes'ûd, Kur'an'da geçen آيات محكمات tabiri ile kastedilen ayetlerin kendileriyle [şuan] amel edilen "Nasih" ayetler, متشابهات ifadesiyle kastedilen ayetler ise "Mensuh" ayetlerdir, diyerek talebelerine genel bir çerçeve çizmiştir.³²

1.1.7. Bazı Ayetleri Yaptığı Birtakım Eylemlerle Açıklamak

Abdullah b. Mes'ûd bir gün mescitte bulunduğu sırada eline aldığı bit tanesini toprağa gömdü ve ardından "Biz yeryüzünü [toprağın üzerini] dirilere ve [toprağın altını] ölümlere bir toplanma yeri kılmadık mı?"³³ ayetini okudu.³⁴ Yaptığı bu eylemin hemen ardından bu ayeti okumak suretiyle كَفَاءً lafzının tefsirini yapmıştır.

Kaynaklardan ulaştığımız bu rivayetlerden de anlaşılacağı üzere İbn Mes'ûd, eğitimi zaman, koşul ve muhatap kitleyi dikkate alarak farklı biçimlerde uygulamıştır. Böyle yaparak tefsir alanında çalışma yapacaklara hareket alanını geniş tutmuştur. Bu da İbn Mes'ûd'un talim alanındaki dirayetini göstermektedir.

İbn Mes'ûd içtihat, tevil ve tefsir yaparak ve talebelerini içtihat yapmaya teşvik ederek Kur'an'ın anlaşılmasının önündeki en büyük engel

³⁰ Taberî, *Camiü'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'an*, 22/ 45.

³¹ Ebu'l-fidâ İsmail b. Kesir İbni Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ani'l- 'Azîm* (Beyrut: Müessesetürrisâle, ts.), 1/ 109.

³² Taberî, *Camiü'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'an*, 6/175.

³³ el-Mürselât 77/25.

³⁴ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habiburrahman el-A'zamî (Hint: el-Meclisu'l-İlmî, 1403), 1/447.

olan fikri donukluğu ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Sık sık içtihadı başvuran Hz. Ömer (r.a), İbn Mes'ûd'un içtihat yapma noktasındaki kabiliyetini ve içtihat yapmaya yönelik tutumunu kendisine yakın bir çizgide görmesi, onu onca sahabe arasından "muallim" olarak tayin etmede tercih sebepleri arasında görülebilir.

2. Abdullah B. Mes'ûd'un Kur'an Eğitime Verdiği Önem

İbn Mes'ûd, Kur'an'ı Allah Resulü'nün (s.a.s) geride bıraktığı değerli bir miras olarak görmektedir. Bir gün etrafında öğrencileri toplanmış olduğu halde Kur'an dersi veriyordu. Oradan geçen bir bedevi halka şeklinde toplanan bu insanların ne yaptığını sorması üzerine İbn Mes'ûd, "Muhammed'in (s.a.s) mirasını paylaşıyorlar."³⁵ diye cevap vermiştir. Hz. Muhammed'den (s.a.s) geriye kalan bu mirasa sahip çıkmaya ve diğer insanlara aktarmaya ömrünü adayan İbn Mes'ûd, talebelerinden birine bir ayet öğrettikten sonra ona "Bu ayeti (iyi) öğren çünkü (bu ayeti iyi öğrenmen) senin için gökyüzü ve yeryüzü arasındakilerin (sana verilmesinden) daha hayırlıdır." der. İbn Mes'ûd, talebelerine bu teşvikkâr tavsiyesini Kur'an'ın her bir ayeti için yapardı.³⁶ Kur'an eğitimini bu denli önemli ve kıymetli görmesi onun Allah Resulü'nün (s.a.s) "Sizin en hayırlınız Kur'an'ı öğrenen ve öğreteninizdir."³⁷ sözünü nasıl özümseydiğini göstermektedir.

İbn Mes'ûd'un talebelerine bir başka tavsiyesi ise Kur'an'ı Arapça gramer kurallarına uygun olarak okumaları yönündedir. İbn Mes'ûd, "Kur'an'ı irablı (düzgün ve gramer kurallarına uygun) olarak okuyun çünkü Kur'an Arapçadır." buyurarak sahih kıraatin önemine dikkat çekmiştir. Bu konuda öğrencilerini gayrete getirmek için "Öyle kimseler gelecek ki sizden daha iyi olmadıkları halde (Arapçayı ve irabı öğrenmek suretiyle) Kur'an'ı (gramer kurallarına uygun olarak) düzgün okuyacaklardır, demiştir."³⁸

Kur'an'ı irabına uygun okumanın da tek başına yeterli olmadığı kanaatinde olan İbn Mes'ûd, talebelerine şu uyarıda bulunmuştur: "Kur'an'ı, şiir irâd eder gibi (tedebbür, teemmül ve tefekkürden uzak, sadece kafiye ve ses uyumunu gözeterek hızlı bir şekilde) ya da kuru hurmaların saçılırken birbiri ardına çıkardıkları (hızlı, kuru ve anlamsız bir ritmi andıran) ses ile okumayın. Bilakis Kur'an'da anlatılan acayip olaylar üzerinde durun (düşünüp, tefekkür edin) ve kalbinizi (ondaki manevi

³⁵ Ebu Muhammed Abdulhak b. Galip b. Abdurrahman b. Temâm el-Endülüsî İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-veciz fi tefsiri'l-Kur'ani'l-aziz*, thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1442), 1/37.

³⁶ Suyutî, *ed-Durrü'l-Mensûr*, 2/ 68.

³⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Fadâilu'l-Kur'an" 21.

³⁸ İbrahim b. Ömer b. Hasan er-Rabbât b. Ali b. Ebî Bekr el-Bukâî, *Masâidu'n-nazar lil-işrâfi ale makâsidu's-suver* (Riyad: Mektebetu'l-mârif, 1987), 1/ 276.

havayla) harekete geçirin.”³⁹ Başka bir rivayette İbn Mes'ûd'un şöyle dediği aktarılmaktadır: “Kur'an'ı okuyun, kalbinizi (ondaki manevi esintiyle) harekete geçirin ve hiçbirinizin (Kur'an okurken) gayesi bir an önce surenin sonuna yetişmek olmasın.”⁴⁰

İbn Mes'ûd'un dikkat çektiği ve önem verdiği başka bir husus ise Kur'an'ın sosyal ve ekonomik hayata yönelik getirdiği düzenlemeleri içeren hükümleri öğrenmeye yöneliktir. Kur'an talebesinin ancak bu gibi konulara hakıyla vakıf olduğunda diğer insanlardan üstün ve ayrıcalıklı olabileceğini aksi halde Kur'an'ın lafzını ne kadar güzel okursa okusun sıradan insanlardan bir farkının olmadığını, olamayacağını şu temsili hikâye ile bizlere anlatmaya çalışmıştır; Sizden biriniz Kur'an'ı okuduğunda ferâizi (miras hukukunu) öğrensin. Bir Ârâbî (sizden birinizle) karşılaşırsa ve dese ki: “Ey Muhacir!” Kur'an okuyabiliyor musun? O da “Evet!” der. Ârâbî, “Ben de Kur'an'ı okuyabiliyorum.” der. Bu sefer Ârâbî, “Ferâizi biliyor musun?” der. Şayet evet derse Ârâbî, “Bu hayırlı bir meziyet ve üstünlük sebebidir.” der. O da “Yok bilmiyorum.” derse Ârâbî, “Seni bana üstün kılan şey nedir ey muhacir!” der.”⁴¹

İbn Mes'ûd, Kur'an'ın sadece kıraat, irab ve fikhî hükümleri üzerinde durmakla yetinmemiştir. Kur'an'ın güzel ahlaka bakan yönüne nazar-ı dikkati çekmek ve onu okuyanların ahlaklarında bir düzelme ve değişme olması gerektiğini vurgulamak isteyen İbn Mes'ûd, “Her eğitimci verdiği eğitimin karşılığını ve yansımaları (öğrencilerinde) görmek ister. Allah'ın (kullarında karşılığını ve yansımaları görmek istediği) eğitimi Kur'an'dır.”⁴² demiştir.

Abdullah b. Mes'ûd, öğrencilerine Kur'an'ın gerek lafzını güzel ve doğru okumaları gerek ayetlerin ihtiva ettiği ahkâmları öğrenip hayatlarına tatbik etmeleri gerekse Kur'an'ın ideal bir Müslüman için ön gördüğü ahlakı özümsemeleri ve bunu yaşantılarına yansıtmaları hususu üzerinde durarak eğitimi çok yönlü olarak ele almıştır. Böylece İbn Mes'ûd ilmi, ameli ve ahlakı bir arada hedefleyen bir Kur'an eğitim modeliyle öğrenci yetiştirmiştir, diyebiliriz. Bu model aynı zamanda “Kûfe Ekolü”nün karakteristik yapısını önemli biçimde şekillendirmiştir.

3. Kûfe Ekolü'nün Tefsir Kaynakları ve Araçları Arasında Re'yin Yeri

Kûfe Ekolü'nün tefsir kaynaklarını, bu ekolün kurucusu olan Abdullah İbn Mes'ûd'dan öğreniyoruz. İbn Mes'ûd, bir keresinde insanların kendisine çokça soru sormaları üzerine dile getirdiği ve Kûfe Ekolü'nün yeni problemlere karşı yaklaşımının adeta taslağını oluşturan

³⁹ Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali b. Musa el-Hüsravcirdî el-Horâsanî Ebu Bekir el-Beyhakî, *Şuabü'l-İmân*, thk. Abdülalî Abdülhamid Hâmid (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 3/406.

⁴⁰ Beyhakî, *Şuabü'l-İmân*, 3/407.

⁴¹ Ebu Abdullah el-Hâkim Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Hamduveyh b. Nuaym b. el-Hakem en-Neysâbûrî, *el-Müstedrak ala's-sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 4/370.

⁴² Herevî, *Fadâilu'l-Kur'an lil-Kâsim b. Selâm*, 50.

ifadeleri dile getirmiştir. Rivayete göre İbn Mes'ûd, bir zamanlar hüküm istinbat etme konumunda olmadıklarını, ancak Allah'ın kendilerini bu konuma getirdiğini ifade etmiş ve çevresindekilere şu nasihatte bulunmuştur; "Bugünden sonra sizden kime bir mesele gelirse o mesele hakkında Allah'ın kitabı ile hüküm versin. Onda bulamazsa Hz. Peygamberin verdiği hükümlerle hüküm versin. Hem kitapta hem Peygamberin hükümlerinde bulamazsa o vakit salih insanların (ehl-i ilmin) içtihatlarına baksın. Orada da bulamazsa kendisi içtihatla bulsun ve sakın ben korkarım, ben korkarım demesin. Helal bellidir, haram bellidir. İki arasında birtakım şüpheli şeyler vardır, onlardan emin olduklarına sığsın."⁴³

İbn Mes'ûd'un bu ifadesi her ne kadar Kur'an ayetlerinin tefsiriyle direkt alakalı olarak söylenmiş bir söz olmasa da genel anlamda karşılaşılabilecek problemlere karşı İbn Mes'ûd'un tavrını ve yaklaşım tarzını yansıtmaya bakıldığında üzerinde durulması gerektiği kanaatindeyiz. Çünkü sahabe'nin tefsir faaliyeti genel hatlarıyla ayetlerin sebep-i nüzulünü beyan etmek ve garip kelimelerin lügavî tahlillerini yapmaktan ibaret olduğu o dönemde,⁴⁴ İbn Mes'ûd'un Kur'an'ı yine Kur'an ile, Kur'an'ı sünnet ile, Kur'an'ı büyük sahabe'nin sözü ile ve gerektiğinde çekinmeden kendi re'yi ile tefsir etmesi ve çevresindekilere buna teşvik etmesi Kûfe Ekolü tefsir kaynakları ve araçları hakkında önemli bir veriyi oluşturmaktadır.

İbn Mes'ûd'un geride bıraktığı tefsir birikimini inceledikten sonra ulaştığımız sonuçları başlıklar halinde sunmak istiyoruz.

3.1. İbn Mes'ûd'un Kur'an'ı Kur'an ile Tefsir Etmesi

Abdullah b. Mes'ûd bu yöntemi Kur'an tefsirinde başvurulacak ilk seçenek olarak kabul etmekte ve daha önce ifade ettiğimiz gibi talebelerine de bunu tavsiye etmektedir. İbn Mes'ûd'tan bize ulaşan tefsir rivayetleri incelendiğinde bu yöntem zaman zaman başvurduğu görülecektir. Hangi ayetin ne zaman, nerede ve kim hakkında nazil olduğu konusunda çok iddialı bir tutum içerisinde olan İbn Mes'ûd⁴⁵ bu yöntemi nasih-mensuh ayetler bağlamında daha belirgin olarak kullanmakta ve tefsir etmektedir.

Örnek:

*"... İçinizdekileri açığa vursanız da gizleseniz de Allah onunla sizi hesaba çekecektir, sonra dilediğini bağışlar, dilediğine de azap eder."*⁴⁶ ayetinde insanın aklından geçirdiği, iç âleminde hissettiği duygu ve

⁴³ Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horâsânî en-Nesâî, *Sunenu's-suğrâ lin-Nesâî*, ed. Abdulfettah Ebû Ğudde (Halep: Mektebetu'l-Matbûâti'l-İslâyye, 1986), 8/ 230.

⁴⁴ Abdülcevvâd Halef Muhammed Abdülcevvâd, *Medhal ila't-tefsir ve ulumi'l-Kur'an* (Kahire: Dâru'l-Beyân el-Arabî, ts.), 99-100.

⁴⁵ Ebu Bekir Ahmed b. Amr b. Abdülhâlık b. Hallâd b. Ubeydilleh el-Atkî el-Bezzâr, *Müsnedü'l-Bezzâr*, thk. Mahfuzü'r-Rahman Zeynu'l-İlah, Adil b. Sa'd ve Sabri Abdülhâlık (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009), 5/ 343.

⁴⁶ el-Bakara 2/284.

düşüncelerden ötürü mesul tutulduğu ve bundan dolayı hesaba çekileceği açıkça ifade edilmiştir. İbn Mes'ûd bu sorumlu tutulmanın "...Allah her kişiyi, ancak gücünün kaldırabileceği ölçüde sorumlu tutar..."⁴⁷ ayetinin nüzulünden önce olduğunu dile getirmiş ve müminleri gayri ihtiyari düşüncelerinden bile hesaba çekileceklerini haber veren ve dolayısıyla güçlerinin fevkinde bir sorumluluk yükleyen ayetin neshedildiğini ifade etmiştir.⁴⁸ Yani İbn Mes'ûd Bakara 284. ayetini yine Bakara 286. ayeti ile tefsir yapmıştır.

Başka bir örnek ise "Sizden vefat edenlerin geride bıraktıkları karıları, kendi başlarına (evlenmeden) dört ay on gün (iddet) beklerler."⁴⁹ ayetidir. Bu ayetten kocası vefat eden kadının ister hamile olsun ister olmasın dört ay on gün iddet beklemesi gerektiği hükmü anlaşılmaktadır. Ancak İbn Mes'ûd bu ayetin daha sonra inen "... Gebe olanların iddet bekleme süresi, yüklerini bırakmaları (doğum yapmaları)dır."⁵⁰ ayeti ile neshedildiğini söylemiştir. Dolayısıyla gebe olan kadın kocasının vefatından birkaç dakika sonra doğum yapsa iddet bekleme süresi bitmiş olur ve başka biriyle evlenebilmek için dört ay on gün beklemesine gerek kalmayacaktır. Yani İbn Mes'ûd, Bakara 234. ayetini, Talak suresi 4. ayeti ile beraber ele alarak ve nasih-mensuh olayını göz önünde bulundurarak Kur'an'ı Kur'an ile tefsir yapmıştır.⁵¹

İbn Mes'ûd'a, Hz. Ali'nin (r.a) "Kocası vefat eden kadın (dört ay on gün veya doğum yapıncaya kadar geçen) en uzun süreyi bekler." dediği söylenince İbn Mes'ûd, "Dileyen varsa ona yemin edebilirim ki küçük Nisa (Talak) suresinde geçen ayetler, Bakara suresindeki ayetlerden daha sonra nazil olmuştur. Kadın ister boşanmış olsun isterse kocası vefat etmiş olsun gebe ise doğum yapmakla iddet süresi biter, demiştir."⁵²

3.2. İbn Mes'ûd'un Kur'an'ı Sünnet ile Tefsir Etmesi

İbn Mes'ûd'un en çok başvurduğu yöntem Kur'an'ı sünnet ile tefsir etmektir. Hatta Abdullah b. Mes'ûd'tan nakledilen tefsir rivayetlerini tespit için yaptığımız kaynak taramaları neticesinde İbn Mes'ûd'dan tefsire dair mevkuflar olarak gelen rivayetlerin büyük bir çoğunluğunun aslında merfu rivayetler olduğunu tespit ettik. Nitekim kendisinden mevkuflar olarak nakledilen rivayetlerin çoğunun farklı tarihlerden merfu hadis olarak geldiği tespit edilmiştir.⁵³ Mesela Bahlîl Muhammed el-Bokânûnî, Taberi

⁴⁷ el-Bakara 2/286.

⁴⁸ Taberî, *Camiü'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'an*, 6/ 110.

⁴⁹ el-Bakara 2/234.

⁵⁰ et-Talâk 65/4.

⁵¹ Taberî, *Camiü'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'an*, 23/ 453.

⁵² Suyutî, *ed-Durrü'l-Mensûr*, 8/ 203.

⁵³ Bahlîl Muhammed el-Bokânûnî, Taberi tefsirinde İbn Mes'ûd'a isnad edilen tefsir rivayetlerini "Nesru'l-vurûd fi cem'i tefsir İbn Mes'ûd" adlı bir çalışmada bir araya toplamış ancak henüz bu çalışma yayınlanmamıştır. <https://www.alukah.net/> adresi üzerinden word dosyası olarak ulaştığımız bu çalışmayı incelediğimizde İbn Mes'ûd tefsiri diye aktarılan rivayetlerin büyük bir kısmının merfu hadis olduğunu tespit ettik.

tefsirinde İbn Mes'ûd'a isnad edilen tefsir rivayetlerini mevcut Mushaftaki sure sıralamasına göre “*Nesru'l-vurûd fi cem'i tefsir İbn Mes'ûd*” adlı henüz yayınlanmamış bir çalışmada bir araya toplamıştır. <https://www.alukah.net/> adresi üzerinden word dosyası olarak ulaşılan bu çalışma incelediğinde İbn Mes'ûd tefsiri diye aktarılan rivayetlerin büyük bir kısmının merfu hadis olduğu görülür.

Ayrıca Saad Saoud Kamel, *Merviyâtü Abdullâh b. Mes'ûd (ra) fi't-Tefsîr mine'l-Fatiha ile'l-A'râf*, Université D'alger, Institut Des Sciences Islamiques, Mastır Tezi. (275 sayfa) adıyla yapmış olduğu çalışmada İbn Mes'ûd'dan gelen tefsir ile ilgili rivayetleri kaynaklarını göstererek zikretmiş, isnadları hakkında merfû, mevkûf, munkatı, hasen, zayıf veya mevzu gibi değerlendirmelere tabi tutmuştur. Bu eser incelediğinde de aşağı yukarı aynı şeyi söylemek mümkündür. İbn Mes'ûd'tan mevkuf olarak gelen birçok rivayet başka sahabe tarikiyle merfu olarak gelmiştir.

Bu da bizde, Kûfe Tefsir Ekolü anlayışının neredeyse tamamen re'y'e dayalı bir çizgide oluştuğunu ve geliştiğini aksettiren tefsir tarihi kitaplarının güçlü delillerle doğrulanamayan bir ön kabulü tekrarladığı kanaatini uyandırmıştır.⁵⁴

Abdullah b. Mes'ûd namaz, zekât ve hac gibi konuları içeren ayetler ve özellikle ahirete yönelik haber veren ayetlerin tefsirinde bu yöntemi sıklıkla kullanmıştır. Bu ve benzer konularda İbn Mes'ûd'un sünnete müracaat ettiğini gösteren rivayetlerden birkaçını zikretmek istiyoruz.

Örnek-1)

Malının zekâtını vermeyen kimseyi ahirette bekleyen azabı haber veren Al-i İmran suresinin 180. ayetinde geçen *سيطوقون ما بخلوا به يوم القيامة* “...cimrilik ettikleri şey, boyunlarına dolanacaktır...”⁵⁵ ifadesi tam olarak anlaşılmalıdır. İbn Mes'ûd, Allah Resulü'nün (s.a.s): *ما من أحد لا يؤدي زكاة* “Kim ki malının zekâtını vermezse zekâtını vermediği mal, sahibi için çok zehirli bir yılan suretine çevrilir ve boynuna gerdanlık yapılır.”⁵⁶ dediğini naklederek ilgili ayeti sünnet ile tefsir yapmıştır.⁵⁷

Örnek-2)

⁵⁴ Abdullah b. Mes'ûd'tan nakledilen tefsir rivayetlerini tespit için yaptığımız kaynak taramaları neticesinde bizde böyle bir kanaat hâsıl olmuştur. Ancak şunu da belirtmek isteriz ki yaptığımız tarama, tefsir literatüründe rivayet ağırlıklı olarak kabul edilen Taberî'nin “*Câmiu'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*” İbn Kesîr'in “*Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*” ve Suyutî'nin “*ed-Dürrü'l-Mensûr*” eserleri ile sınırlıdır. Bu yüzden “Abdullah b. Mes'ûd'tan Gelen Mevkuf Tefsir Rivayetleri” başlığı altında müstakil bir çalışma yapılabilir.

⁵⁵ Âl-i İmrân 3/180.

⁵⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvinî İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuad Abdulbakî (Dâr İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye-Faysal İsa el-Bâbî el-Halebî, ts.), “Zekât” 2.

⁵⁷ Taberî, *Camiü'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'an*, 7/ 437.

Mesruk b. Ecda'nın yaptığı bir nakile göre diyor ki: Abdullah b. Mes'ûd'a *Allah yolunda* “ولا تحسبن الذين قتلوا في سبيل الله أمواتا بل أحياء عند ربهم يرزقون” *öldürülenleri sakın ölü sanmayın! Bilakis onlar Rableri katında rızıklara mazhar olmuşlardır.*⁵⁸ ayetinin tefsirini sorduk. İbn Mes'ûd, biz de bu ayetin tefsirini Allah Resulü'nden (s.a.s) sormuştuk ve bize dedi ki; “Onların ruhları cennette istedikleri yerde dolaşan ve sonra arşa asılmış kandillere girip istirahat eden yeşil kuşlar gibidir. Onlar bu haldeyken Allah onları kontrol eder ve der ki; Benden dilediğinizi isteyin. Onlar, “Rabbimiz cennette istediğimiz her yerde dolaşırken senden ne isteyebiliriz ki?” derler.⁵⁹ İşte İbn Mes'ûd, Allah Resulü'nün (s.a.s) bu sözüyle ayeti tefsir yapmıştır.

Örnek-3)

Al-i İmran suresinde geçen ve müminleri Allah'a karşı gelmekten sakınmaya çağıran *Ey İman edenler! Allah'a karşı gereği gibi saygılı olun...*⁶⁰ diye tercüme ettiğimiz cümledeki *حق تقاته* ifadesini İbn Mes'ûd, Allah Resulü'nden rivayetle; “Allah'a isyan etmeyip ona itaat etmek, nankörlük etmeyip ona (verdiği nimetlere karşı) şükretmek ve O'nu unutmaksızın zikretmek.” şeklinde açıklamıştır.⁶¹

Örnek-4)

Necm suresinde geçen ve Allah Resulünün Sidre-i Muntehâ'nın yanında birini gördüğü ancak ayetin zahirinden bu kişinin kim olduğu tam olarak anlaşılabilen *ولقد رآه نزلة أخرى عند سدرة المنتهى* *Andolsun ki onu bir de inişinde, Sidre-i Muntehâ'nın yanında gördü.*⁶² mealindeki ayetin tefsirini yapan İbn Mes'ûd, sünnete başvurmuştur. Rivayete göre İbn Mes'ûd Allah Resulünün bu ayet ile ilgili şöyle dediğini aktarmıştır; “Cebrail'i (a.s) kendi şekliyle; 600 kanadı olduğu ve tüylerinden inci ve yakut süsler yayıldığı halde gördüm.”⁶³ Bu hadise göre ayette Allah Resulünün gördüğü kişinin Cebrail (a.s) olduğu anlaşılmaktadır. Bu şekilde İbn Mes'ûd Kur'an'da geçen mübhem ifadeleri sünnetle açıklamıştır.

Örnek-5)

İbrahim suresinde geçen ve kıyamet sahnesini tasvir eden *يوم تبدل الأرض غير الأرض* *Yer başka yere değiştirileceği gün...*⁶⁴ diye tercüme ettiğimiz bu cümlenin iki manaya ihtimali vardır. Birinci ihtimal yerin

⁵⁸ Â-i İmrân 3/169.

⁵⁹ İbn Mâce, “Cihat” 16.

⁶⁰ Â-i İmrân 3/102.

⁶¹ Ebu Abdullah el-Hâkim Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Hamduveyh b. Nuaym b. el-Hakem en-Neysâbûrî Hâkim, *el-Müstedrak ala's-şahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 2/323.

⁶² en-Necm 53/13-14.

⁶³ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayyip Arnavût-Adil Murşit (Müessesetü'r-Risâle, 2001), 7/31.

⁶⁴ İbrahim 14/48.

özünün değiştirilmesidir. Yani bu evren kökten yok edilecek ve yeniden yaratılacaktır.⁶⁵ İkinci ihtimal evrenin maddesi kalacak ancak nitelikleri değiştirilecektir.⁶⁶ Abdullah b. Mes'ûd bu ayeti Hz. Peygamberden duyduğu tefsir ile şu şekilde açıklamıştır; "Orada haksız yere kan dökülmemiş ve üzerinde hiçbir günah işlenmemiş, sanki gümüşten (yapılmış) bembeyaz bir yer olacaktır."⁶⁷ İbn Mes'ûd bu ayeti sünnet ile tefsir ederek evrenin kökten değişime uğrayacağına işaret etmiştir.

3.3. İbn Mes'ûd'un Kur'an'ı Büyük Sahabenin Sözü ile Tefsir Etmesi

İlimde kendisinin üstün bir mertebe elde ettiğini bilen ve gerektiğinde bunu çekinmeden ifade eden İbn Mes'ûd,⁶⁸ sahabenin büyüklerine son derece hürmet etmiş ve yeri geldiğinde onların görüşlerini kendi içtihadına yeğlemiştir.

Abdullah b. Mes'ûd'un büyük sahabenin içtihat ve görüşleriyle tefsir yaptığını gösteren şu diyalogu aktarmak istiyoruz. Rivayete göre "Ebû Musa el-Eş'arî, Abdullah b. Mes'ûd'a "Bir adam cünüp olsa ve bir ay boyunca yıkanacak su bulamazsa bu adam teyemmüm alabilir mi?" diye sordu. Abdullah b. Mes'ûd, "Bir ay boyunca su bulamasa dahi teyemmüm alamaz." diye cevap verdi. Ebû Musa el-Eş'arî, "Peki, Maide suresinin فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا "...temiz toprak ile teyemmüm alın..."⁶⁹ ayetini ne yapacaksınız?" dedi. Abdullah b. Mes'ûd, "Onlara böyle bir ruhsat verilirse öyle zannediyorum ki bunu suiistimal eder ve su soğuk olduğunda da temiz toprak ile teyemmüm alır dururlar." dedi. Ebû Musa, "Siz o zaman (suiistimal ihtimaline karşı bir ay dahi su bulamayan kimsenin teyemmüm almasını) mekruh saydınız." deyince İbn Mes'ûd, "Evet!" dedi. Ebû Musa, "Peki, sen Ammâr b. Yasir'in Hz. Ömer'e "Allah Resulü bir iş için beni (bir yere) göndermişti de ben cünüp oldum, yıkanacak su bulamayınca hayvanın debelenmesi gibi toprakta debelendim. Sonra bunu Hz. Peygamber'e anlatınca iki eliyle toprağa bir kez vurup yüzünü ve ardından ellerini meshederek şöyle yapman sana kâfi gelirdi." dediğini aktarmıştı. İbn Mes'ûd, "Peki sen Ömer'in Ammâr'ın sözüne itimat etmediğini ve ben olsaydım suyu buluncaya kadar namaz kılmazdım, dediğini duymadın mı?" dedi.⁷⁰ Bu kıssadan da anlaşılacağı üzere Abdullah b. Mes'ûd, Maide suresinin altıncı ayetinde ifade edilen teyemmüm ruhsatını Hz. Ömer'in (r.a) içtihadını benimseyerek sadece abdest için geçerli saymış ve cünüp olan birinin suyu bulup yıkanıcaya kadar gerekirse namaz kılmayacağını ve teyemmüm almayacağını söylemiştir.

⁶⁵ en-Nisâ 4/56.

⁶⁶ el-Furkân 25/70.

⁶⁷ Hâkim, *el-Müstedrak ala's-şahîhayn*, 4/ 614.

⁶⁸ Buhârî, "Tefsir", 65.

⁶⁹ el-Maide 5/6.

⁷⁰ Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, "Teyemmüm", 28; Taberî, *Camiü'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'an*, 8/ 421-422.

İbn Mes'ûd'un teyemmüm ruhsatını sadece abdest için geçerli saymasının arka planında ayette bahsedilen *لاَمَسْتُمُ النِّسَاءَ* "... kadınlara temas ettiğinizde..."⁷¹ ifadesinden cinsel ilişki değil ten ile dokunma kastedildiğini düşünmüş olmasını⁷² ve ilgili ayette *وإن كنتم جنباً فاطهروا* "Cünüp iseniz temizlenin."⁷³ şeklinde cünüp olan kimse için ayrı bir hüküm olduğunu değerlendirmiş olduğunu düşünüyoruz.⁷⁴ Bununla birlikte İbn Mes'ûd cünüp olan kişinin teyemmüm yapamayacağı konusundaki görüşünü iki temel gerekçeye dayandırmaktadır.

Birincisi, insanların soğuk günlerde suyu kullanmak yerine teyemmüm yapmak isteyebilecekleri ihtimali. İkincisi, Hz. Ömer'in (r.a) Ammâr'ın cünüp kişinin teyemmümüyle ilgili aktardığı rivayeti reddetmesi. Birinci gerekçeye baktığımızda bu "Sedd-i zerîa" kapsamına girer. Yani soğuk günlerde suyun bulunduğu zamanlarda cünüp kişinin suyla gusül etmek yerine teyemmüm yapmak suretiyle düşebileceği haramı önlemek için suyun bulunmadığı zamanlarda da cünüp kişiyi, kendisine caiz olan teyemmüm ruhsatından onu men etmek. Oysa nassın bulunduğu yerde sedd-i zerîa geçersizdir. Burada da cünüp kişinin su bulamadığı zaman teyemmüm yapabileceğine dair Maide 5/6 ayeti ve Hz. Peygamber'in cünüp olan kişiye teyemmüm yaparak namaz kılması gerektiğini söylediği hadisi⁷⁵ sabit olduğundan İbn Mes'ûd'un bu gerekçesi kabul görmemiş; sahabe ve onlardan sonra gelen fukahâ kendisine muvafakat etmemiştir.⁷⁶

İkinci gerekçeye baktığımızda ise Hz. Ömer (r.a), Ammâr'ın cünüp kimsenin teyemmüm alabileceğini gösteren Hz. Peygamberden aktardığı rivayeti kabul etmediği için değil, kendisinin başından geçtiği öne sürülen olayı hatırlamadığı için rivayeti reddetmişti.⁷⁷ Nitekim Hz. Ömer (r.a), Ammâr'a *أَتَى اللَّهَ بِأَعْمَارٍ فِيمَا تَرَوِيهِ وَتَثَبَّتْ فِيهِ فَلَعَلَّكَ نَسِيتَ أَوْ اشْتَبَهَ عَلَيْكَ فَإِنِّي كُنْتُ مَعَكَ وَلَا* "Ey Ammâr! Rivayet ettiğin hususta Allah'tan sakın. Ne söylediğinden emin ol. Unutmuş veya karıştırmış olabilirsin. Çünkü ben

⁷¹ el-Maide 5/6.

⁷² Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fi'l-ehâdîss ve'l-âssâr*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1409), 1/145; Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa Ebû Bekr el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 1/189; es-San'ânî, *el-Musannef*, 1/133.

⁷³ el-Maide 5/6.

⁷⁴ Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr b. Âsım en-Nemerî İbn Abdülberr, *et-Temhîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî-Muhammed Abdilkebir el-Bekrî (Ma'rib: Vizâretu Umûmi'l-evkâf, 1387), 21/178.

⁷⁵ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî b. Musa el-Hüsrevcirdî el-Beyhakî, *Ma'rifetu's-sünen ve'l-âssâr*, thk. Abdülmûti Emin Kalecî (Pakistan: Câmietu'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1991), 2/29.

⁷⁶ Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Receb b. el-Hasen el-Bağdâdî ed-Dımaşkî el-Hanbelî İbn Receb, *Revâ'i't-tefsir* (Suudi Arabistan: Dâru'l-Âsime, 2001), 1/417-418.

⁷⁷ Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Umdetu'l-kârî şerhu sahihi'l-Buhârî*, thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 2009), 4/35-36.

seninle beraberdim ancak bu söylediklerinden hiçbir şey hatırlamıyorum.”⁷⁸ demişti. Hz. Ömer (r.a) ne başından geçtiği iddia edilen olayı ne de Hz. Peygamber'in Ammâr'a böyle bir şey söylediğini hatırlamadığı için “Bana gelince ben suyu buluncaya kadar namaz kılmam.” dedi. Bunun üzerine Ammâr “Ey Müminlerin emiri! İstersen bir daha bu hadisi anlatmam.” deyince Hz. Ömer (r.a): لا ولكن نُؤَيِّك من ذلك ما تولَّيت “Hayır! Seni sorumluluğunu üstlendiğin şeyle baş başa bırakıyoruz.” dedi.⁷⁹ Kanaatimizce Hz. Ömer (r.a) bu konuda bir tereddüt yaşamıştır. Ancak son emirde Ammâr'ı, cünüp olan kişinin teyemmüm yapabileceğini gösteren hadisi rivayet etmekten alıkoymayarak sarahaten olmasa da zımnen cünüp olan kişinin teyemmüm yapabileceğini kabul etmiştir.

İbn Mes'ûd'un, görüşünü temellendirdiği iki gerekçeyle ilgili olarak aktardıklarımızdan sonra diyebiliriz ki İbn Mes'ûd'un: “Cünüp kimse teyemmüm alamaz ve su buluncaya kadar namaz kılamaz.” yönündeki içtihadı, dayanakları çok kuvvetli olmayan bir içtihat olup bununla kimse amel etmemiştir.

İbn Mes'ûd'un daha sonra bu görüşünden vazgeçtiği söylenmiştir.⁸⁰ Ne var ki yaptığımız kaynak taramaları sonucunda bunu gösteren sahih ve sarih bir rivayete ulaşamadık. Ancak İbn Mes'ûd bu görüşünden gerçekten vazgeçmişse bu onun ilmî olgunluğuyla uyumludur. Çünkü onun başka konularda yaptığı bazı içtihatlar hatalı olduğunu öğrenir öğrenmez mükâbere yapmadan içtihadından vazgeçtiğini görürüz. Mesela Kûfe'de adamın biri bir kadınla nikâh kıymış ancak cinsel birliktelik meydana gelmeden önce onu boşamıştı. Adamın, boşadığı bu kadının annesiyle evlenip evlenemeyeceği İbn Mes'ûd'a sorulmuş o da: لا بأس أن يتزوج أمها “Kadının annesiyle evlenmesinde sakınca yoktur.” cevabını vermişti. Adam da bunun üzerine boşadığı kadının annesiyle evlenir. Aradan bir müddet geçtikten sonra Medine'ye giden İbn Mes'ûd yaşanan olayı ve kendisinin verdiği fetvayı anlatınca oradakiler bu içtihadında hatalı olduğunu kendisine söylediler. İbn Mes'ûd Kûfe'ye döner dönmez o adamı bulur ve kadından çocuk yapmış olmasına rağmen aralarını ayırır.⁸¹

Aktardığımız bu son örnek de göstermektedir ki İbn Mes'ûd zaman zaman yaptığı içtihatlar isabet edemeyebiliyordu. Ancak yanlış telafi etmekten de geri durmuyordu.

3.4. İbn Mes'ûd'un Kur'an'ı Kendi Re'yi ile Tefsir Etmesi

Abdullah b. Mes'ûd, daha önce de ifade ettiğimiz gibi arkadaşlarını gerektiğinde re'y ile hareket etmekten ve hüküm vermekten korkmamaları konusunda uyarılmış ve içtihat yapmalarını teşvik etmişti.

⁷⁸ Muhammed Eşref b. Emîr b. Ali b. Haydar Ebü Abdürrahman Şerafü'l-Hak el-Azîmâbâdî, *Avnû'l-ma'bûd şerhu süneni ebî Davûd* (Beyrut: Darü'l-Kutübi'l-İlmiyye, 1415), 1/354.

⁷⁹ et-Taberî, *Camiü'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'an*, 8/422.

⁸⁰ Ebü İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Musa b. ed-Dahhâk et-Tirmizî, *Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Muhammed Fuad Abdülbaki (Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975), “Teyemmüm”, 92.

⁸¹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fi'l-ehâdîss ve'l-âssâr*, 3/484.

Kendisi de içtihat yaparak talebelerini bu konuda cesaretlendirmiştir. Sahabe arasında "re'y" ile tefsir etmek ve hüküm vermek İbn Mes'ûd'a has bir durum olmasa da onun bu konudaki cesur ve teşvik edici tutumu Kûfe Ekolü'nün kaynaklarda "Ehl-i Re'y" nitelemesiyle zikredilmesini netice vermişti.

İbn Mes'ûd hakikaten re'y ile tefsir yapma konusunda çok cesur hareket etmiş ve etrafındakileri de buna cesaretlendirmiştir. Sayı itibariyle yaptığı içtihatlar sınırlıdır. Bununla birlikte hadislerle verdiği fetva ve yaptığı tefsir sayısı daha çoktur. Ancak biliyoruz ki içtihat yeni problemlerle karşılaştığında ve naslarda çözüm bulunmadığında başvurulabilecek bir çözüm aracıdır. Yani içtihadı gerekli kılan şartlar oluşmazsa içtihat yapmaya gerek olmadığı gibi caiz de değildir. Buradan hareketle diyebiliriz ki İbn Mes'ûd'un içtihatlarının az olmasının altında şu sebepler yatmaktadır:

a) Birçok soruna çözüm getirmiş olan Allah Resulü'nün (s.a.s) vefatı üzerinden henüz çok uzun bir zaman geçmemiştir.

b) Müslümanların İslam devletine karşı tehlike arz eden düşman ülkelerle mücadele halinde olmasından dolayı ilmî çalışmalar henüz hız kazanmamıştır.

c) İbn Mes'ûd döneminde başka milletlerle olan etkileşimin henüz sınırlı olması bakımından karşılaşılan sorunlar az olmuştur.

Saydığımız bu ve buna benzer sebepler İbn Mes'ûd'un içtihatlarının niceliği üzerinde önemli ölçüde etkili olmuştur. Ancak İbn Mes'ûd'un içtihat yapma konusundaki yaklaşımı ve yaptığı içtihatların niteliği onun ve onun izinden gidenleri "Ehl-i re'y" başlattığı ilmi hareketi "Medresetü ehl-i'r-re'y" olarak ön plana çıkarmıştır.

Tarayabildiğimiz tefsir kaynaklarında İbn Mes'ûd'un Kur'an'ı kendi re'yi ile tefsir yaptığını gösteren rivayetler daha önce de ifade ettiğimiz gibi az ve sınırlıdır. Konuyla ilgili sadece bir kaç örnek aktaracağız.

Örnek-1)

İbn Mes'ûd, *أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ* "... Ya da kadınlara temas ederseniz..."⁸², ayetiyle ilgili şu yorumu yapmıştır; "Bu söz, cinsel ilişki haricindeki (ten ile olan) temasları ifade eder."⁸³ Burada İbn Mes'ûd *لَمَسَ* kelimesinin hakiki anlamı olan "ten ile temas" ve mecaz/kinaye anlamı olan "cinsel birliktelik" anlamlarından⁸⁴ içtihat ederek birini tercih etmiş ve ayeti bu tercih doğrultusunda tefsir yapmıştır. Başka bir rivayette ise daha açık, net ve detaylı bir şekilde *أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ* "Buradaki kastedilen şey dokunmaktır. Erkek, hanımını öperse, eliyle dokunursa veya birbirlerine (vücutlarının herhangi bir yeri) değerse abdest alması gerekir."⁸⁵ diyerek ilgili ayette

⁸² en-Nisâ 4/43.

⁸³ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1/ 189.

⁸⁴ İbn Manzûr, "İms" 6/ 209.

⁸⁵ San'ânî, *el-Musannef*, 1/ 133.

kastedilenin cinsel ilişki olmadığını beyan etmiştir.⁸⁶ Günümüz açısından baktığımızda İmam Şafii'nin bu konudaki yaklaşımı İbn Mes'ûd'un yaklaşımıyla aynıdır.

Örnek-2)

Abdullah b. Mes'ûd, Hac aylarında umre yapılmasını uygun görmemişti. Çünkü ona göre bu aylar sadece hac ibadetinin yerine getirilmesi için belirlenmiştir. Bir gün kendisine Hac ile beraber umre yapmak (Temettu veya Kiran Haccı yapmak) isteyen bir kadından bahsedilmişti. O da cevaben ben, Allah'ın "*Hac, belirli aylardadır.*"⁸⁷ dediğini duydum. Bu ayları sadece hac ibadetinin yapılacağı vakitler olarak görüyorum, dedi."⁸⁸

Başka bir rivayette ise daha açık ve net bir ifade ile "Hac, belirli aylardadır ve bu aylarda umre yapılmaz."⁸⁹ dediği nakledilmektedir. Bu iki rivayete baktığımızda İbn Mes'ûd'un ilgili ayeti kendi re'yi ile tefsir yaptığını söyleyebiliriz. Çünkü Hac aylarında Hac ile beraber umre de yapılabileceğini söyleyen başka sahabe mevcuttur.⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, İbn Mes'ûd'un bu yaklaşımının Temettü ve Kiran Haccının kerahetine⁹¹ hamledilebileceğini söylemiştir. Nitekim başka sahabe de bu kanaati paylaşmıştır.⁹²

İbn Mes'ûd, Hac aylarında umre yapılabileceğini söyleyen bazı sahabenin aksine bu ayların sadece Hac vazifesinin ifası için belirlenmiş aylar olduğunu söyleyerek farklı bir içtihat yapmıştır. Kanaatimizce İbn Mes'ûd bu görüşüyle Hac aylarında yapılan umrenin haram ve geçersiz olduğunu değil, Hac menâsikiyle meşgul olmanın gerekliliğini vurgulamayı ve bunun haricinde bir şeyle uğraşmanın mekruh olduğunu kastetmiş olabilir.

Sonuç

İbn Mes'ûd'tan tefsir ile ilgili gelen rivayetleri incelediğimizde onun büyük bir tefsir birikimi ortaya koyduğunu söyleyebiliriz. Kur'an'ı Kur'an, Sünnet ve büyük Sahabenin sözüyle tefsir etmek dışında ayrıca bazı ayetleri kendi re'yi ile tefsir etmiş olması onun tefsirinin orijinal yönünü oluşturmaktadır.

Bu araştırmada ulaştığımız en önemli sonuçlardan birisi kendisinden mevkuf olarak nakledilen rivayetlerin çoğunun farklı tariklerden merfu hadis olarak gelmiş olmasıdır.

⁸⁶ Abdullah b. Mes'ud'un bu görüşünü Hz. Ömer de (r.a) paylaşmaktadır. Onlara göre ayette kastedilen şey cinsel ilişki haricindeki ten temasıdır. Buradan hareketle onlar yine ortak bir görüşte buluşarak, cünüp olan kimsenin teyemmüm alamayacağını söylemişlerdir. Bkz. Beyhakî, *Ma'rifetu's-sünen ve'l-âsâr*, 1/373.

⁸⁷ el-Bakara 2/197.

⁸⁸ Taberî, *Camiü'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'an*, 4/ 119.

⁸⁹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/ 33.

⁹⁰ Beyhakî, *Ma'rifetu's-sünen ve'l-âsâr*, 7/ 80.

⁹¹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/ 33.

⁹² Beyhakî, *Me'rifetu's-sünen ve'l-âsâr*, 7/ 78.

Kanaatimizce İbn Mes'ûd Allah Resulüne eksik veya fazla söz isnad etme endişesinden dolayı söylediği sözleri isnad etmeden dile getirmiş; varsa eksikliği ve fazlalığın kendisine nispet edilmesini tercih etmişti.

İbn Mes'ûd'tan tefsir ve fıkıhla ilgili gelen rivayetleri bir arada incelediğimizde Kûfe ekolünün sadece İbn Mes'ûd'un tefsirde takip ettiği metottan hareketle re'yci bir ekol olarak nitelemenin mümkün olmadığını gördük. Çünkü onun tefsiri rivayet ağırlıklıdır. Dolayısıyla İbn Mes'ûd tefsirinin re'ye dayalı bir çizgide geliştiği yönündeki hâkim kanaat nitelik ve nicelik olarak kendisini destekleyecek güçlü delillere sahip görünmemektedir. Ancak fıkıh alanında ortaya koyduğu kendisine özgü re'yci yaklaşımından ve bu yaklaşımın neticesinde oluşan fikhî birikiminden hareketle Kûfe ekolünün re'ye dayalı bir çizgide geliştiğini söylemek daha doğru olacaktır. Nitekim İbn Mes'ûd'un talebelerinin ilmî birikimleri tefsirden ziyade İbn Mes'ûd'un fıkıh alanında ortaya koyduğu anlayış ekseninde yoğunlaşmış ve gelişmiştir. Ayrıca bu ilmi birikim İbn Mes'ûd'un ilk dönem talebelerinin değil üçüncü dereceden talebelerinin cehd-ü gayretleriyle ortaya konmuştur.

Ulaşabildiğimiz örnekler İbn Mes'ûd tefsirinin dirayete önem vermekle ve zaman zaman re'ye başvurmakla beraber rivayet ağırlıklı bir tefsir olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak Kûfe Ekolü'nün oluşum sürecinde geliştirdiği tefsir anlayışında re'yin nicelik olarak değil nitelik olarak önemli bir yer tuttuğunu söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Abdülcevad, Abdülcevad Halef Muhammed. *Medhal ila't-tefsir ve ulumi'l-Kur'an*. Kahire: Dâru'l-Beyan el-Arabî, ts.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. nşr. Ebû Hâcir Muhammed Saîd Besyûnî. Beyrut: y.y., 1405/1985.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. *el-Müsned*. thk. Şuayip Arnavût-Adil Murşit. Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2001.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-. *Umdetu'l-kârî şerhu sahihi'l-Buhârî*. thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 2009.
- Azîmâbâdî, Muhammed Eşref b. Emîr b. Ali b. Haydar Ebû Abdürrahman Şerafü'l-Hak el-. *Avnü'l-ma'bûd şerhu süneni ebî Davûd*. Beyrut: Darü'l-Kutübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1415.
- Belâzûrî, Ahmet b. Yahya b. Cabir b. Davut el-. *Futûhu'l-buldân*. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali b. Musa el-Hüsravcirdî el-Horâsanî Ebu Bekir el-. *Şuabü'l-imân*. thk. Abdülalî Abdülhamid Hâmid. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa Ebû Bekr el-. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kutübî'l-İlmiyye, 3. Basım, 2003.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî b. Musa el- Hüsravcirdî el-. *Ma'rifetu's-sünen ve'l-âsâr*. thk. Abdülmûti Emin Kalecî. Pakistan: Câmietu'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1991.

Kûfe Ekolü Tefsir Anlayışında Re'yin Niceliği ve Niteliği
(Abdullah b. Mes'ûd'un Tefsiri Bağlamında)

- Bezzâr, Ebu Bekir Ahmed b. Amr b. Abdülhâlık b. Hallâd b. Ubeydilleh el-Atkî el-. *Müsnedü'l-Bezzâr*. thk. Mahfuzü'r-Rahman Zeynu'l-İlah, Adil b. Sa'd ve Sabri Abdülhalık. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi'u's-şâhih*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Bukâî, İbrahim b. Ömer b. Hasan er-Rabbât b. Ali b. Ebî Bekr el-. *Masâidu'n-nazar lil-işrâfi ale makâsidu's-suver*. Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1. Basım, 1987.
- Cevzî, Cemaluddîn Ebu'l-Farac abdirrahman b. Ali b. Muhammed el-. *el-Muntazam fi tarihi'l-umem ve'l-mulûk*. thk. Muhammed Abdulkadir Ata - Mustafa Abdulkadir Ata. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-. *et-Ta'rifât*. thk. Komisyon. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- Ebû Amr ed-Dânî, Osman b. Said b. Osman b. Ömer. *el-Beyân fi addi âyi'l-Kur'an*. thk. Gânim Kaddûri'l-Hamed. Kuveyt: Merkez el-Mahtûtât ve't-Turâs, 1. Basım, 1994.
- Fesevî, Yakup b. Süfyan b. Cevân el-Fârisî el-. *el-Ma'rifetu ve't-tarih*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetürrisâle, 2. Basım, ts.
- Firyâbî, Ebu Bekr Cafer b. Muhammed b. el-Hasen b. el-Müstefâd el-. *Fadâilu'l-Kur'an*. thk. Yusuf Osman. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd Riyad, 1. Basım, 1989.
- Hâkim, Ebu Abdullah el-Hâkim Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Hamduveyh b. Nuaym b. el-Hakem en-Neysâbûrî. *el-Müstedrak ala's-sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1990.
- Halife b. Hayyât, Ebu Amr Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybânî el-Ufurî el-Basrî. *Tabakât Halife b. Hayyât*. thk. Suheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1993.
- Herevî, Ebu Ubeyd el-Kâsim b. Abdillâh el-. *Fadâilu'l-Kur'an lil-Kâsim b. Selâm*. thk. Mervan el-Atiyye-Muhsin Harâbe-Vefa Takiyyuddîn. Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1. Basım, 1995.
- İbn Abdülberr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr b. Âsim en-Nemerî. *et-Temhîd*. thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî-Muhammed Abdilkebir el-Bekrî. Ma'rib: Vizâretu Umûmi'l-evkâf, 1387.
- İbn Atiyye, Ebu Muhammed Abdulhak b. Galip b. Abdurrahman b. Temâm el-Endülüsî. *el-Muharraru'l-veciz fi tefsiri'l-Kur'ani'l-aziz*. thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1442.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî. *el-Musannef fi'l-ehâdîss ve'l-âssâr*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1409.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuad Abdulkakî. Dâr İhyâi'l-Kütubi'l-Arabiyye- Faysal İsa el-Bâbî el-Halebî, ts.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâluddîn b. Muhammed b. 14 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1. Basım, 1990 1410.
- İbn Receb, Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Receb b. el-Hasen el-Bağdâdî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *Revâi'it-tefsir*. Suudi Arabistan: Dâru'l-Âsime, 1. Basım, 2001.
- İbn Sa'd, Sa'd Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed b. Sâmil es-Silmî. 2 Cilt. Taif: Mektebetü's-Siddîk, 1. Basım, 1993.
- İbni Kesir, Ebu'l-fidâ İsmail b. Kesir. *Tefsîru'l-Kur'ani'l-'Azîm*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetürrisâle, 1. Basım, ts.
- İbni Kesir, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ali Şîrî. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, 1. Basım, ts.
- İbni Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî. *Fadâilu'l-Kur'an*. Kahire: Mektebetü İbni Teymiye, 1. Basım, 1416.
- İbnu'l-Fakîh, Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemadânî. *el-Buldân*. thk. Yusuf el-Hâdî. Beyrut: Alemü'l-Kutüb, ts.

Kûfe Ekolü Tefsir Anlayışında Re'yin Niceliği ve Niteliği
(Abdullah b. Mes'ûd'un Tefsiri Bağlamında)

- İbnü'l-esîr, Ebü'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Karem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvahid eş-Şeybânî İzzuddin. *Usdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahabe*. thk. Ali Muhammed Muavviz- Adil Ahmed Abdülmevcud. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1994.
- Kurtubî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrahim Atfîş. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısıriyye, 2. Basım, 1964.
- Kurtubî, Ebü Amr Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber b. Asım en-Nemîrî el-. *el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-ashab*. thk. Ali Muhammed el-Baccâvî. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1. Basım, 1992.
- Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Ebû Mansûr el-. *Te'vilâtü'l-Kur'an*. thk. Mecdî Beslûm. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2005.
- Mekkî, Ebu Muhammed Mekkî b. Ebî Talip Hammûş b. Muhammed b. Muhtar el-Kaysî. *el-İbâne an meani'l-Kur'an*. thk. Abdülfettah İsmail Şilbî. Mısır: Dârü Nahda, 1. Basım, ts.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdulbakî. Beyrut: Dâru İhyâ't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Nesâî, Ebü Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horâsânî en-. *Sunenu's-suğrâ lin-Nesâî*. ed. Abdulfettah Ebû Ğudde. Halep: Mektebetu'l-Matbûâtü'l-İslâyye, 2. Basım, 1986.
- San'ânî, Ebü Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî es-. *el-Musannef*. thk. Habiburrahman el-A'zamî. Hint: el-Meclisu'l-İlmî, 2. Basım, 1403.
- San'ânî, Ebü Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi'el-Himyerî el-Yemânî es-. *Tefsiru Abdurrazzak es-San'ânî*. thk. Mahmud Muhammed Abdüh. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1419.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr b. Ahmed et-Temîmî el-Mervezî es-. *Tefsiru'l-Kur'an*. thk. Yasir b. İbrahim-Ğuneym b. Abbas. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1. Basım, 1997.
- Suyutî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Celaledin es-. *ed-Durrü'l-Mensûr*. Beyrut: Dârü'l-Fikir, ts.
- Taberî, Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Kesîr b. Galib el-Âmilî Ebu Cafer et-. *Camiü'l-beyân fi te'vili'l-Kur'an*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: Müessesetürrisâle, 1. Basım, 2000.
- Tirmizî, Ebü İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Musa b. ed-Dahhâk et-. *Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şakir, Muhammed Fuad Abdülbaki. Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin ez-. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Kahire: Mektebetü Vehbe, t.y.